

رویکرد تحلیلی بر معماری اصفهانی در دوره قاجار؛ مورد پژوهی: کالبد بناهای شاخص

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۰

کد مقاله: ۹۳۴۰۲

نیوشا سרمدی^{۱*}، آیسان خاوندکار^۲، فاطمه نیکوبخت^۳

چکیده

آخرین سبک از معماری ایرانی، سبک اصفهانی است که در زمان صفویه به اوج خودش رسید و شکوه چشمگیری در معماری این دوره دیده میشود ولی با رسیدن به دوره قاجار و تاثیرپذیری از فرهنگ غرب، معماری ایرانی با معماری غربی تلفیق شده و به مرور، سبک اصفهانی رو به انحطاط رفته است. در این نوشتار سعی شده است که با بررسی آثار به جامانده در سبک اصفهانی در دوره قاجار علت این افول مورد بررسی قرار گیرد. طی این پژوهش که با روشی کیفی و رویکردی تفسیری-تاریخی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای، مشاهدات میدانی و اسناد تاریخی است، به معرفی آثار شاخص این دوره و بررسی آنها پرداخته می‌شود. اهمیت کنکاش در این موضوع این است که با شناخت بهتر معماری اصیل ایرانی و استفاده از اصول آن در معماری امروز، فرهنگ و هنر غنی گذشته یادآوری و حفظ گردد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که معماری سنتی ایران به سبب سیر نزولی شیوه اصفهانی در دوره قاجار به روند و دستاوردهای معماری آن دوره رنگ و بوی دیگری به خود گرفت و تغییر کالبدی معماری، با توجه به ساختار فکری معماری دوران خود، قابل تفسیر است.

واژگان کلیدی: معماری، شیوه اصفهانی، دوره قاجار، شهرسازی.

۱- دانشجوی کارشناسی معماری داخلی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز. niusha.sarmadi2002@gmail.com

۲- دانشجوی کارشناسی معماری داخلی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.

۳- دانشجوی کارشناسی معماری داخلی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.

یکی از مهم‌ترین سبک‌ها در تاریخ معماری ایران، شیوه اصفهانی است که پیش از روی کار آمدن صفویان در زمان حکومت قره‌قویونلوها آغاز شد و تا اواسط دوره قاجاریه ادامه پیدا کرد. نقطه اوج و شکوه شیوه اصفهانی در شهر اصفهان در زمان حکومت صفویان بود. اما این شیوه در زمان سلطنت حکومت قاجاریه از تغییرات و تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی متأثر بود و سبب پسرقت این شیوه و دگرگونی آن شد. در مورد سبک و شیوه معماری تاریخی ایران و نفوذ معماری غرب یکی از کامل‌ترین تقسیم‌بندی‌ها را محمدکریم پیرنیا تدوین کرده است. براساس این تقسیم‌بندی معماری ایران به هفت شیوه تقسیم شده است. شیوه اصفهانی و شیوه تهرانی که شامل معماری عصر قاجار می‌شود. پیرنیا در مورد شیوه اصفهانی می‌نویسد: "این شیوه در ابتدا از آذربایجان شروع می‌شود و معماری بومی آذربایجان روی آن تأثیر می‌گذارد ولی بعدها در اصفهان جا می‌افتد. بهترین آثار این شیوه در اصفهان می‌باشد. معماری عصر قاجاریه حدوداً یک‌ونیم قرن را شامل می‌شود. در این مقطع تاریخی ساختمان‌های بسیاری در ایران ساخته شد که نمونه‌های متعدد و شاخصی باقی‌مانده است. که با بررسی آنها معماری قاجار به سه دوره تقسیم می‌شود، با این وجود معماری این عصر از جمله مقاطعی در معماری ایران است که کمتر مورد بحث و تحلیل قرار گرفته است. با بررسی ساختمان‌های شاخص عصر قاجاریه، سه گونه معماری ملاحظه می‌شود. گونه اول شیوه اصفهانی، گونه دوم شیوه تهرانی (تلفیق شیوه اصفهانی و سبک نئوکلاسیک) و گونه سوم شیوه فرنگی که کاملاً تحت تأثیر معماری کلاسیک غرب است. با بررسی اسناد و تصاویر در جای مانده از آثار شاخص در دوره اول، مشاهده می‌شود که الگوی این بناها، بر اساس سنت پیشینیان و در چارچوب معماری تاریخی ایران بود. به عبارتی کلیه ساختمان‌ها در ادامه شیوه اصفهانی طراحی و اجرا شده است اما از اواسط عصر قاجاریه یک تحول بنیادین در معماری ایران صورت گرفت، شکل و نحوه طراحی و اجرای ساختمان‌ها در ایران از این زمان به سمت جهان مدرن و یا به عبارتی جهان غرب گرایش پیدا کرد. در دوره سوم ساختمان‌هایی کاملاً به ظاهر فرنگی که هیچ‌گونه نمادی از معماری تاریخی ایران در آنها دیده نمی‌شود، ساخته شد این ساختمان‌ها عمدتاً به شکل بناهای نئوکلاسیک اروپا احداث شده است. (قبایان ۱۴۰۰: ۱۷ و ۱۸) در این پژوهش سعی بر این است که معماری مکتب اصفهانی در طی دوره حکومت قاجاریه با بررسی کالبد نمونه موردی‌ها، مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

۲- سوال پژوهش

با توجه به حساسیت شیوه اصفهانی به عنوان آخرین شیوه معماری سنتی ایران که موجبات پایداری و استقامت فرهنگ و معماری غنی ایران است، فراز و نشیب‌های آن در دوره قاجار مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت. حال آنکه وضعیت فرهنگی، اقتصادی و سیاسی کشور و مراودات با غرب و فرهنگ غربی در زمان صدرالاشاره سبب تحولاتی در معماری شد که سرانجام مسبب پسرقت و فراموشی این شیوه در طی زمان شد. این تحقیق در پی پاسخ به سوالات اساسی از جمله موارد زیر است:

۱. شیوه اصفهانی چیست و ویژگی‌های آن به چه صورت است؟
۲. معماری و شهرسازی در زمان قاجار به چند دسته تقسیم می‌شود؟
۳. ساختار کالبدی شیوه اصفهانی در معماری قاجاریه چگونه است؟
۴. تطبیق‌پذیری شهرسازی در معماری قاجاریه با شاخصه‌های شیوه اصفهانی چگونه است؟
۵. آثار ساخته‌شده به شیوه اصفهانی در دوره‌های مختلف قاجار به چه صورت است؟

۳- پیشینه پژوهش

معماری ایرانی با توجه به اصالت و قدمت تاریخی این سرزمین در بازه زمانی طولانی مدت که دربرگیرنده غنای معماری ایران و پیوند ما با آن است از اهمیت والایی برخوردار است. بدین صورت کوشش بر آن است که در معماری امروزی از ویژگی‌های معماری سنتی به شکل امروزی استفاده شود، چرا که همچنان نشانگر فرهنگ و هنر اصیل این سرزمین است. برای دستیابی به این امر نیاز است تا با بررسی آثار این سبک و بررسی شرایط جامعه در آخرین دوران حضور این سبک در معماری ایران، علت انحطاط آن یافت شود. در ادامه به نظریات پژوهشگران، صاحب‌نظران و معماران در چندین کتاب و مقاله پیرامون موضوع معماری در دوره قاجار پرداخته می‌شود. بر اساس نظر پیرنیا، تا پایان دوره محمدشاه، معماری ایران منطبق با سنت معماری این سرزمین رشد و گسترش داشته است. پیرنیا در مورد شیوه تهرانی می‌نویسد: "شاید بتوان شیوه‌ای را نیز به نام شیوه انحطاط یا شیوه تهرانی نامید. همانطور که می‌دانیم از دوره قاجار به خصوص زمان ناصرالدین‌شاه برخی چیزها تقلید شد. (پیرنیا ۱۳۶۹: ۴۲) آرتور پوپ بخش کوچکی از کتاب ارزشمند خود به نام مرور هنر ایران را اختصاص به معماری قاجاریه داده است. آنچه که بحث شده نیز عمدتاً مربوط به ساختمان‌های معمولی است و بناهای شاخص عصر قاجاریه مورد توجه واقع نشده است. در کتاب آرتور پوپ معرفی معماری ایران، وی مدرسه مادرشاه در اصفهان را آخرین بنای بارزش ایران قلمداد می‌کند و پایان معماری ارزشمند ایران را مقارن با پایان عصر صفویه می‌داند. (پوپ، ۱۳۹۱) آندره گدار تاریخ هنر معماری ایران از ابتدا تا عصر قاجاریه را در کتاب هنر ایران

بررسی و تحلیل کرده است. در بخش کوچکی از این کتاب به معماری قاجار پرداخته است منتها چندان به نیکی از معماری این عصر یاد نشده و هیچ اشاره‌ای به بناهای شاخص آن نشده است. (گذار ۱۳۵۸: ۴۶۱ و ۴۶۷) رامین جهاننگلو چنین بیان می‌کند: "مدرنیته در معماری ایران در نتیجه افزایش ارتباط ایرانیان با اروپا در دوره قاجار شروع شد و شیوه‌های جدید معماری نخست از طریق روسیه و قفقاز و سپس از طریق بوشهر و خلیج فارس وارد ایران شد." (جهاننگلو ۱۳۸۴: ۷۹) اغلب پژوهشگران و صاحب نظران نگرش چندان مثبتی به روند معماری در زمان قاجار ندارند. اگرچه کسانی مانند محمد کریم پیرنیا، رضا نعیم و همینطور فرامرز پارسی نگرشی متفاوت‌تر به دوره قاجار دارند. "به نظر من در همین دوره قاجاریه هم، یکی از چیزهای بسیار خوبی که معماری ایران به آن دست یافت، معماری خوب مسکونی، یا خانه است. در طول تاریخ ایران خانه‌هایی به زیبایی و خوبی خانه‌های قاجار تا زمان ناصرالدین شاه نبود" (پیرنیا ۱۳۷۴: ۶).

در این پژوهش تلاش بر این است که با تحلیل و بررسی شیوه اصفهانی در معماری دوره قاجار با توجه به آثار به جای مانده، اسناد و تصاویر ثبت شده، روند و سیر تحول این سبک در سه دوره قاجاریه مورد تحلیل و بررسی قرار بگیرد و همچنین تغییرات معماری و روند ورود ویژگی‌های معماری غربی به ایران تحلیل شود تا بدون سوگیری و یا نگاهی مغرضانه حسن و قبح معماری این دوره از زوایای مختلف بررسی شود.

۴- روش پژوهش

با توجه به این امر که در این پژوهش رویکردی تحلیلی مورد توجه است، تلاش شده است تا با بررسی کالبد بناهای شاخص، با روش تحقیق کیفی (مجموعه فعالیت‌هایی چون مشاهده، مصاحبه، شرکت گسترده، در فعالیت‌های پژوهشی که هر کدام به نحوی محقق را در کسب اطلاعات دسته اول درباره موضوع مورد تحقیق یاری می‌دهد) و رویکردی تفسیری-تاریخی (زیرا اطلاعات معماری در دوره‌های تاریخی صفویه و قاجار، جمع‌آوری و مورد تحلیل قرار می‌گیرد) عمل شود و همچنین جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای (مطالعه کتاب‌ها و مقالات معتبر و مرتبط با موضوع، در زمینه اوضاع ایران در دوره قاجار و همچنین سبک‌شناسی معماری ایرانی)، مشاهدات میدانی و اسناد تاریخی شیوه‌های معماری در دوره قاجار مورد بررسی و تحلیل قرار بگیرد تا در طی این فرآیند نحوه تاثیر فرهنگ و اتفاقات اجتماعی بر معماری بررسی شود و برای این امر به معرفی آثار شاخص این دوره و بررسی آنها پرداخته می‌شود.

۵- مبانی نظری

۵-۱- شیوه اصفهانی

پیش از رواج شیوه اصفهانی، شیوه آذری دارای اهمیت والایی در معماری کشور بود. اما با روی کار آمدن شیوه اصفهانی محبوبیت جایگاه شیوه آذری از دست رفت. در شیوه اصفهانی بیشتر به طرح‌های ساده و پلان‌های مربع یا مستطیلی شکل می‌پرداختند. در واقع دیگر خبری از هندسه قوی و پیچیدگی طرح‌ها که در شیوه آذری رایج بود، نبود. استفاده از رنگ‌های خاص و کاشی‌های هفت‌رنگ، ایجاد نقوش بر دیوارها و آینه‌کاری و گچبری از ویژگی‌های منحصر بفرد این شیوه است. معماری بومی آذربایجان پدیدآورنده سه شیوه معماری ایران، از جمله شیوه اصفهانی بود بنابراین خاستگاه این شیوه شهر اصفهان نبوده اما در آنجا رشد کرده و بهترین ساختمان‌های آن در این شهر ساخته شده است. شیوه اصفهانی در برگرفته شیوه‌هایی است که در نوشته‌های غربی به شیوه صفوی، افشاری، قاجاری و زند-قاجار نامیده شده است. این شیوه کمی پیش از روی کار آمدن صفویان از زمان قره‌قویونلوها آغاز شده و در پایان روزگار محمدشاه قاجار، دوره نخست آن به پایان می‌رسد. دوره دوم آن، زمان انحطاط این شیوه است، که در واقع از زمان افشاریان آغاز شد و در زمان زندیان دنبال شد. اما پسرفت کامل از زمان محمدشاه آغاز شد و در دگرگونی‌های معماری تهران و شهرهای نزدیک به آن آشکار شد. البته در گوشه و کنار ایران، در شهرهایی که به دور از این روند بودند، ساختمان‌های ارزشمندی ساخته شد، به‌ویژه خانه‌های زیبایی که زمان قاجاریان ساخته شده است. از آن پس دیگر شیوه‌ای جانشین شیوه اصفهانی نشد و با اینکه تلاش شد این رشته پیوسته در معماری ایران پاره شود، اما دیگر معماری آن سیر و روند تکاملی پیشین را پی‌نگرفت. (معماریان ۱۴۰۲: ۲۸۶ و ۲۸۷)

۵-۱-۱- ویژگی‌های شیوه اصفهانی

۱. ساختمان‌های درونگرا (حیاط مرکزی)
۲. بدنه ستون‌ها به صورت صاف یا ماریپچ و سرستون مقرنسی شکل
۳. ارسی‌بندی و آینه‌کاری
۴. دیوارهای باربر، طاق محدب و قوس‌های جناغی یا تیزه‌دار
۵. بام مسطح با پوشش کاهگل و گاهاً استفاده از بادگیر

۶. تزئینات کاشی کاری، گچبری، حجاری، رسمی بندی و مقرنس

۷. نقوش انتزاعی و طرح های اسلیمی، گره چینی و خطاطی

۸. مصالح بنایی: تیر و تخته چوبی، آجر کاهگل، گچ و سنگ در نما (قبادیان ۱۴۰۰)

از تغییرات اصول سازه در این شیوه، پیدایش انواع قوس ها با ترسیم ضوابط هندسی و بر اساس اصول ریاضی است که برای قبول بارها و نیروهای بزرگ شکل گرفته است. این قوس ها به نام قوس شاه عباسی مشهور شده است. در این دوره، طاق به اشکال گوناگون پوشش شده و افزون بر آن گنبد های کوتاه و بلند با قطرهای مختلف و به خصوص بزرگ ساخته شده است. امام اصفهان (آغاز ساخت ۱۰۲۰ ه.ق) همچون بسیاری از آثار به جای مانده از دوره صفوی نمایانگر این شیوه معماری است. (یاوری ۱۳۹۱) یکی از ویژگی های نیایشی در معماری ایران این بوده که معماران ما همواره به نشست کلی ساختمان در روند ساخت و اثر آن بر نماسازی توجه داشته اند. می دانیم ساختمان به مرور زمان نشست میکنند. در شیوه رازی زبره و نما یا سفت کاری و نازک کاری با هم انجام می شود، یعنی کار، "همچین" می شود و برای اینکه نشست یکسان پدید آید، زبره را با نمای هشت و گچر یا با هم چفت و بست می کردند. اما در شیوه آذری، چون در ساختن شتاب داشتند، زبره و نما جداگانه ساخته می شدند. این روش در شیوه اصفهانی نیز پی گیری شد و شاید از دید فنی روش درست تری بود. همچنین در این شیوه همه گونه های طاق ها و گنبد ها به کار برده شده است. گنبد های گسسته میان تهی در بیشتر ساختمان های این شیوه به زیبایی دیده می شوند، مانند: گنبد مسجد امام، گنبد مدرسه چهارباغ، گنبد مدرسه آقابزرگ کاشان و ... در شیوه اصفهانی دیگر خبری از آجر آب مال و یا آجر پیش بر نبود، در این شیوه از آجر آسباب یا آجر تراش بهره گرفتند و چون آجر را می تراشیدند درز میان آجرها در آجرچینی کم می شود. بدین گونه بندهای افقی و عمودی هم اندازه می شوند. این مدل آجرچینی پس از زمانی که بند آجر می برد زیبایی خود را از دست می دهد. در زمان قاجاریان کوربندها کنار گذاشته شد و آجرها را به گونه پایلی (دوزنقه) درآوردند. بدین صورت که زاویه ای میان دو آجر به وجود می آمد و به مرور زمان سبب می شد تا لبه های آجر ببرد. در آجرچینی گونه ای گل مانند لعاب به کار می بردند که پس از زمانی نمای آجرچینی را ابله رو می کردند. در شیوه اصفهانی از همه آمودهای شیوه پیشین بهره گیری شد. البته بیشتر از کاشی خشتی هفت رنگ به جای کاشی تراش (معرق) بهره گیری شد. برای نمونه در مسجد امام اصفهان سردر آن کاشی تراش است که شاهکار کاشی کاری است، ولی در نماهای درونی آن چون روند ساخت آن به درازا کشیده شده بود، کاشی هفت رنگ کار شده است. (معماریان ۱۴۰۲)

۲-۵- معماری اصفهانی در دوره قاجاریه

خاندان قاجاریه از سال ۱۱۵۸ الی ۱۳۰۴ (ه.ش) یعنی مجموعاً ۱۴۶ سال در ایران سلطنت کردند. در طی این مدت تحولات بسیار زیادی در شئون مختلف مملکت صورت گرفت. معماری این دوره حدوداً ۱۵۰ قرن را شامل می شود. که سراسر فرازونشیب و تغییرات و تحولات است. اما به طور کلی به سه دوره کلی تقسیم شده است و طی بررسی این سه دوره نحوه ورود فرهنگ غرب به ایران به گونه ای واضح جلوه گر می شود.

نمودار ۱: دوره بندی شیوه های معماری در عصر قاجار (ماخذ: قبادیان ۱۴۰۰، ۲۵)

۵-۲-۱- دوره اول

با استقرار حکومت آقامحمدخان قاجار آغاز گردید و سپس برادرزاده‌اش فتحعلی‌شاه و فرزند آن عباس‌میرزا و در نهایت فرزند عباس‌میرزا، محمدشاه در این دوره حکومت کردند. در این دوره حکومت مرکزی سلسله قاجاریه در ابتدای امر با قدرت و سازماندهی منسجم آغاز شد و دارای انسجام و قدرت فرماندهی در مقابل جریانات مختلف در داخل و خارج از کشور بود. آقامحمدخان قاجار فرزند محمد حسن خان، رئیس دسته اشاقه باش، از ایلخان قاجار و ساکن دشت گرگان بود. او فردی باسیاست، مدیر و جنگجو بود؛ وی در تمامی جنگ‌ها با رقیبان خانوادگی و یا حکومت‌های افشاری و زندیه و چه با سپاهیان روس، همواره پیروز بود و هیچگاه شکست نخورد. (معین ۱۳۷۱، ۴۰) شهرهای ایران در این دوره نمادی کامل از شهری سنتی بودند. این شهرها دارای بافت یکپارچه سنتی با مقیاس انسانی و محصور در حصار مرتفع بودند. ارگ حکومتی نیز دارای حصار مرتفع‌تر از حصار شهر بود که حاکمان را از رعایا جدا می‌کرد. از خصوصیات بارز شهرهای سنتی ایران محله‌ها بودند. هر محله دارای یک غالب مشترک بودند که شامل یک دروازه‌بان و یک دروازه که شب‌ها بسته می‌شد، بوده است. مرکز محلات همانند مرکز شهر بودند، منتها در یک مقیاس کوچک‌تر قرار داشتند. این مراکز عمدتاً دارای یک میدان، یک یا چند مسجد در اطراف آن، یک حسینیه سرپوشیده و یا سرباز، یک یا چند مغازه، یک حمام و گاهی هم در محلات بزرگ‌تر یک آب‌انبار، مدرسه و کاروانسرا بوده‌اند. (قبایان ۱۴۰۰، ۲۳) دوره اول قاجار نگاه حاکم بر معماری، بر مبنای شیوه اصفهانی و به کمال رساندن آن بود که سبب ساخت کاخ گلستان‌هایی در کشور شد با کمال تأسف اغلب این بناها در طی زمان از بین رفته و تنها کاخ گلستان واقع در تهران، پایتخت کنونی کشور به جامانده است. در ارزیابی ساختمان‌های دوره اول، ۲۸ بنای شاخص ملاحظه می‌شود که از این میان، ۳ نمونه بنا که از نظر طرح و ایده معماری از اهمیت بیشتری برخوردارند، در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۵-۲-۱-۱- عمارت دیوانخانه

به احتمال قریب به یقین، یکی از قدیمی‌ترین ساختمان‌های شهر تهران که هنوز پابرجای مانده عمارت دیوانخانه است. به این ساختمان ایوان دارالعماره هم می‌گفتند. از سال ۱۲۲۲ ه.ق (۱۱۸۶ ه.ش) و قراردادن تخت مرمر در آن، به نام عمارت تخت مرمر خوانده می‌شود. این ساختمان در ارگ حکومتی تهران احداث شده است.

احداث عمارت دیوانخانه مربوط به دوره کریم‌خان زند است. این بنا مهم‌ترین مرکز حکومتی در زمان کریم‌خان در تهران بوده است. پس از آنکه آقامحمدخان قاجار بر کشور مسلط شد و در سال ۱۲۰۰ ه.ق (تهران را پایتخت خود اعلام نمود، در ارگ حکومتی مستقر گردید. این پادشاه به بازسازی عمارت دیوانخانه همت گمارد. بدین منظور تعدادی از ستون‌ها، آبنه‌ها، تابلوها و درهای قصر خان زند را از شیراز به تهران آوردند و در این عمارت قراردادند. قدیمی‌ترین نقشه شهر تهران در دوره قاجاریه که هم‌اکنون در دسترس است توسط سروان ناسکوف روسی در سال ۱۸۲۶م (۱۲۰۵ ه.ش) در زمان سلطنت فتحعلی‌شاه کشیده شد. در نقشه مذکور پلان این ساختمان به صورت یک کوشک مستطیل شکل و باغ جلوی خان و اطراف آن به صورت هندسی (همانند باغ‌های سنتی ایران) ترسیم شده است. (ناسکوف ۱۳۷۸م، ۱۴۸ و ۱۴۷) مهم‌ترین عملکرد این ساختمان برگزاری مراسم تاجگذاری پادشاهان قاجار در آن بود. رضاشاه آخرین پادشاهی بود که در این ایوان در آذرماه سال ۱۳۰۴ ه.ش تاجگذاری کرد. عملکرد دیگر آن برگزاری سلام نوروزی در پیشگاه شاه و دیدار پادشاه با امراء، سفرای خارجی و یا شخصیت‌های مهم داخلی و خارجی و بار عام طبقات مختلف مردم بود. رضاشاه پس از به سلطنت رسیدن، محل اقامت خود را در کاخ مرمر قرار داد. از آن زمان از اهمیت مجموعه کاخ گلستان و ایوان تخت مرمر کاسته شد. امروزه این مجموعه به صورت موزه آثار دور قاجاریه مورد بازدید عموم است. حسن قادر برمبنای عکس‌های آلبوم خانه کاخ گلستان، نمای جنوبی (نمای اصلی) ایوان تخت مرمر را در دوره‌های مختلف بررسی کرده و تغییرات رخ داده در این نما از سال ۱۲۰۰ ه.ق تاکنون را ترسیم نموده است (قادر، ۱۳۸۶، ۶۷۰۶۶). بر اساس مطالعات و ترسیمات ایشان، نمای مذکور تا سال ۱۳۰۰ ه.ق (۱۲۶۲ ه.ش) کاملاً به شیوه اصفهانی بوده، ساختمان دارای قوس‌های جناغی، ستون‌ها با بدنه ماریج زندیه، آبنه‌کاری و پنجره‌های ارسی بوده است. تنها نماد معماری فرنگی در این بنا، قرار داشتن یک بام شیبدار بر روی ایوان است که در نما مشخص می‌باشد. نقاشی‌های واقع‌گرا درون ایوان نیز متأثر از هنر غرب است.

از تصاویر ترسیمات سال ۱۳۰۰ ه.ق به بعد در مطالعات ایشان چنین مشهود است که به جای پنجره‌های ارسی، پنجره‌های با قوس نیم‌دایره احداث شده است. بام شیبدار نیز از یک، به سه عدد افزایش یافته که در نمای جنوبی ساختمان مشخص است. (قبایان ۱۴۰۰-۲۹) با بررسی نقاشی‌ها و تصاویری که عمدتاً توسط فرنگیان از این کاخ تهیه شده نیز همین نتیجه فوق حاصل می‌شود. در تصویری که پرنس الکسیس سولتیکف در اوایل سلطنت محمدشاه در سال ۱۲۵۴ ه.ق کشیده، فتحعلی‌شاه را نشسته بر تخت سلطنت نشان می‌دهد. نماهای به تصویر کشیده شده در این نقاشی از داخل ایوان به شیوه اصفهانی است و هیچ‌گونه المان فرنگی در آن مشاهده نمی‌شود. اوژن فلاندن و پاسکال کست (نقاش و معمار فرانسوی) که آنها نیز در زمان محمدشاه در ایران بوده‌اند دو تصویر از این ساختمان کشیدند. در تصویر ۱ ساختمان کاملاً به شیوه اصفهانی است. اما قوس‌های بدنه دیوار اطراف حیاط به صورت قوس نیم‌دایره کشیده شده است. ولی در تصویر ۲ از همین بنا که دقیق‌تر کشیده شده قوس‌های روی بدنه دیوار

نیز به صورت قوس جناغی می‌باشد. ژول لورنس در دومین سال سلطنت ناصرالدین شاه (۱۲۶۵ ه.ق) تصویری از داخل ایوان کشیده، که در آن مجدداً به جز نقاشی‌های واقع‌گرا بر روی بدنه دیوارهای ایوان، سایر قسمت‌ها کاملاً سنتی می‌باشد.

تصویر ۱: اثر پاسکال کست از تخت مرمر عمارت دیوانخانه

تصویر ۲: اثر اوژن فلاندن از نمای درونی تخت مرمر

در طرح هانریش بروگش از آن ساختمان در سال ۱۲۷۷ ه.ق (۱۲۴۰ ه.ش) نیز کماکان هویت تاریخی بنا حفظ شده است. (ذکا ۱۳۶۹). اولین تصویری که در آن نمادهای معماری غرب در این ساختمان مشهود است، مربوط به سال ۱۳۰۰ ه.ق است که توسط ابوتراب غفاری در روزنامه شرف نمره دوازدهم کشیده شده است. در این تصویر ناصرالدین شاه بر روی تخت مرمر نشسته و قوس‌های دو طرف ایوان به صورت قوس‌های نیم‌دایره درآمده‌اند. بر بالای ساختمان هم به جای یک بام، سه بام شیب‌دار قرار دارد. یک بام شیب‌دار بر روی ایوان و دو بام شیب‌دار در دو طرف آن احداث شده است. دیوار حیاط در دو طرف ساختمان نیز برچیده گردیده است. در تصاویر بعد از این تاریخ تا زمان حاضر، کماکان همین وضعیت ساختمان حفظ شده است. تنها تفاوت عمده این است که سه بام شیب‌دار بر روی بام به یک بام شیب‌دار سرتاسری تبدیل گردیده است. (همان ۱۰۲). لذا می‌توان گفت که پلان، نما، مقطع و کلیات طرح این ساختمان بر طبق ضوابط معماری تاریخی ایران و شیوه‌هایی که در دوره‌های صفویه و زندیه متداول بوده (شیوه اصفهانی) احداث و تکمیل شده است. در پلان ساختمان هیچ تغییری صورت نگرفته و به همان شکل گذشته تا به امروز باقی مانده است. نماها و نمادهای این عمارت تا سال ۱۳۰۰ ه.ق کماکان در چهارچوب شیوه فوق باقی بوده است. (قبادیان ۱۴۰۰: ۳۱)

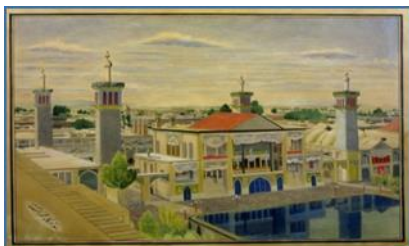
۵-۲-۱-۲- مسجد مدرسه آقا بزرگ

در زمان سلطنت فتحعلی شاه مساجد بزرگ و متعددی در شهرهای مختلف ایران ساخته شد که نسبت به زمان سایر سلاطین قاجار بیشتر است. خود فتحعلی شاه نیز اهتمام زیادی به احداث مسجد داشت و بانی چندین مسجد شد. مسجد امام خمینی و مدرسه صدر در بازار، بزرگترین مسجد و مدرسه در تهران بودند که در این دوران احداث شدند. (قبادیان ۱۴۰۰: ۳۴) یکی از مساجد جالب توجهی که در این دوره ساخته شد، مسجد مدرسه آقابزرگ در مرکز شهر تاریخی کاشان است حاج تقی خانان و پسرش بانی این مسجد بودند. بسیاری از نمادهای مساجد سنتی در اقلیم گرم و خشک ایران در این مسجد مشهود است. (قبادیان ۱۳۸۹) یک حیاط مرکزی بزرگ در وسط ساختمان قرار دارد. گنبدخانه در ضلع جنوب (رو به قلیه) و ورودی مجموعه از سمت شمال است و دو ایوان بزرگ در این دو قسمت قرار دارند. ولی به لحاظ عرض کم زمین، ایوان غربی وجود ندارد. ایوان شرقی نیز نماد بارزی ندارد و تنها با یک در و پنجره چوبی از بقیه حجره‌های بدنه شرقی متمایز شده است. مقبره آقابزرگ در پشت این ایوان است. نکته حائز اهمیت و نوآوری در طراحی این ساختمان، جدا کردن عملکرد مسجد از اقامتگاه طلبه‌ها است. در وسط حیاط مرکزی یک گودال باغچه در نظر گرفته شده و حجره‌های طلبه‌ها روبه این گودال باغچه است. بدین ترتیب دو عملکرد متفاوت در دو سطح متفاوت حیاط جانمایی شده است. کاشی‌های الوان نماد دیگری از مشخصه‌های مساجد ایرانی است. به جز در مناطقی که از لحاظ فرهنگی تحت تاثیر فرهنگ و معماری ایران بوده‌اند (مانند آسیای میانه، قفقاز، افغانستان و عراق) پوشش وسیع کاشی و تنوع رنگ به این اندازه، در مساجد سایر ممالک اسلامی مشاهده نمی‌شود. کلیه مساجد دارای حیاط مرکزی، قوس‌های جناغی و تزئینات کاشی‌کاری با نقوش اسلیمی هستند. تزئینات این ساختمان همانند دیگر بخش‌های بنا، ملهم از تزئینات و معماری شیوه اصفهانی است. پوشش سطوح مختلف با مصالحی چون آجر، کاشی، سنگ و گچ بوده که روال و قاعده معمول در مساجد ایران است. نوع تزئینات سطوح این ساختمان عمدتاً شامل اشکال و احجام هندسی مانند گره‌چینی، رسمی‌بندی و مقرنس است. (قبادیان ۱۴۰۰)

۵-۲-۱-۳- عمارت بادگیر

عمارت بادگیر از ساختمان‌های دوره فتحعلی شاه که در سمت جنوب شرق کاخ گلستان احداث شده است. این ساختمان به دلیل آنکه چهار بادگیر چهارطرفه مرتفع و زیبا در چهار طرف آن وجود دارد، به این نام خوانده می‌شود. این عمارت در اوقات گرم سال مورد استفاده قرار می‌گرفت. تاجگذاری مظفرالدین‌شاه به دلیل آنکه در فصل تابستان بود در این عمارت انجام شد. (قبادیان ۱۴۰۰) "عمارت بادگیر از بناهای فتحعلی شاه است که بعدها اندک تصرفی در آن به عمل آوردند. دو بادگیر با قبه‌های زرین بالای آن جلوه‌گر بود و بدین سبب آن را عمارت بادگیر نام نهاده بودند. حیاطی کوچک و تالاری بزرگ دارد که ارسوی و در و

دیوار و سقفش به طلا و لاجور زینت یافته‌است. زیر تالار حوض‌خانه ماندی که نه‌ری از کاشی آبی از وسط آن می‌گذرد. در آن زمان انواع پرندگان کوچک زیبا در آن رها کرده‌بودند. در یک طرف حیاط مزبور لانه‌ها و سقف‌هایی ساخته و پرندگان بسیار از هر قبیل در آن گردآورده بودند. گاه هنگام دانه دادن به آنها شاه آمده به تماشا می‌ایستاد و با همراهان از شکار پرندگان و فن به دام آوردن آنها سخن میراند." (معیر الممالک ۱۳۶۱، ۴۲). تصویری از خود ساختمان در زمان احداث و تا زمان ناصرالدین شاه توسط نگارنده یافت نشد، لذا نمی‌توان با اطمینان از طرح اولیه آن صحبت کرد. "در این ساختمان در زمان ناصرالدین شاه توسط حاج علی خان حاجب الدوله تصرفات عمده در آن انجام گرفت و به شکل امروزی درآمد و حتی این تغییرات و تصرفات در سال‌های بعد نیز ادامه یافت" (ذکا ۱۳۴۹-۲۷۸). دو نقاشی از این ساختمان توسط محمدخان ملک الشعرا (در زمان ناصرالدین شاه) وجود دارد. نقاشی اول مربوط به سال ۱۲۷۸ ه. ق (۱۲۴۱ ه. ش) و نقاشی دوم مربوط به سه سال بعد، یعنی سال ۱۲۸۱ ه. ق است.

تصویر ۳: اثر محمود خان ملک الشعرا از عمارت بادگیر

عبدالله قاجار نیز چند عکس از این بنا گرفته‌است. با استناد به عکس‌های یافت‌شده که جملگی مربوط به دوران ناصرالدین شاه است، این ساختمان چه از نظر شکل کلی چه از لحاظ تزئینات، در چارچوب شیوه اصفهانی طراحی و اجرا شده است. وجود بام شیب‌دار و سنتوری بالای ساختمان، تنها المان‌های فرهنگی آن است. این عمارت همانند عمارت لاله‌زار تاریخ دقیق احداث مشخصی ندارد. (قبادیان ۱۴۰۰)

جدول ۱: بناهای شاخص به سبک اصفهانی در دوره اول قاجاریه

ردیف	نام بنا	تاریخ	شهر	بانی
۱	بازسازی عمارت دیوانخانه	۱۲۰۶	تهران	آقا محمد خان
۲	عمارت خروجی	۱۲۱۶	تهران	آقا محمد خان، فتحعلی شاه
۳	قصر قاجار	۱۲۱۳	تهران	فتحعلی شاه
۴	تالار الماس	۱۲۱۶	تهران	فتحعلی شاه
۵	عمارت چشم‌علی	۱۲۱۷	دامغان	فتحعلی شاه
۶	مدرسه صدر خواجه	۱۲۱۷-۲۱	اصفهان	حاج محمدحسین خان اصفهانی
۷	مدرسه سلطانی-امام خمینی	۱۲۲۱-۲۹	کاشان	میرزا ابوالقاسم اصفهانی
۸	مسجد سلطانی-شاه-امام خمینی	۱۲۲۴-۴۰	تهران	فتحعلی شاه
۹	مدرسه صدر	-	تهران	فتحعلی شاه
۱۰	سردر بازار	۱۲۲۳-۲۸	تهران	-
۱۱	مسجد جامع	۱۲۲۷-۲۸	سنندج	امان‌الله خان اردلان
۱۲	خانه شریفیان	۱۲۳۰	کاشان	حاجی محمدحسن حاجی شریف
۱۳	مدرسه سردار	۱۲۳۱	قزوین	سردار حسین خان، سردار حسن خان
۱۴	مدرسه ابراهیم خان	۱۲۳۲	کرمان	ابراهیم خان ظهیرالدوله
۱۵	عمارت بادگیر	زمان فتحعلی شاه	تهران	فتحعلی شاه
۱۶	مسجد سلطانی-امام	زمان فتحعلی شاه	بروجرد	فتحعلی شاه
۱۷	مدرسه صدر	زمان فتحعلی شاه	اصفهان	حاج حسین خان صدر اصفهانی
۱۸	مسجد جامع	۱۲۳۷-۴۲	زنجان	عبدالله میرزا دارا پسر فتحعلی شاه
۱۹	مدرسه صدر	پیش از ۱۲۳۹	اصفهان	حاج حسین خان صدر اصفهانی
۲۰	مدرسه شاهزاده-امام خمینی	۱۲۴۰	یزد	شاهزاده محمد ولی میرزا
۲۱	مسجد سلطانی-امام	۱۲۴۲	سمنان	فتحعلی شاه
۲۲	کاروانسرای علی‌آباد	-	جاده مهریز آباد	دوست محمدولی میرزا پسر فتحعلی شاه
۲۳	مسجد مدرسه سید	۱۲۴۹-۱۳۷۰	اصفهان	حاج سید محمد باقر شفتی
۲۴	خانه وثوق‌الدوله-قوام‌الدوله	۱۲۵۳	تهران	قوام‌الدوله
۲۵	امامزاده سید اسماعیل	۱۲۵۲-۶۲	تهران	عیسی خان بیگلر بیگی
۲۶	مسجد مدرسه آقابرگ	۱۲۵۸-۶۵	کاشان	حاج محمدتقی خانبان
۲۷	حمام محمد رحیم خان	۱۲۵۹	قزوین	حسن ابن عبدالله تبریزی
۲۸	دروازه محمدیه	۱۲۶۲	تهران	محمدشاه

برای بررسی و تحلیل معماری در این دوره ابتدا به بررسی گفته‌های برخی صاحب نظران پرداخته می‌شود و بعد از آن تلاش شده است تا با بررسی ساختار کالبدی نمونه موردی مربوط به این دوره، دیدی جامع‌تر و نتیجه‌گیری موثق‌تری حاصل شود. دوره دوم مقارن با سه دهه اول سلطنت ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه.ق.) است. زمان ناصرالدین شاه از سه جهت حائز اهمیت است. اول اینکه در طی این زمان نسبتاً طولانی، مملکت در یک آرامش نسبی قرارداشت. آقامحمدخان قاجار، فتحعلی شاه و محمدشاه هر یک جنگ‌های بسیاری با نیروهای متخاصم داخلی و خارجی داشتند. پس از سلطنت ناصرالدین شاه نیز مملکت آرامش سیاسی و اجتماعی نداشت. آغاز شدن جنبش مشروطه، نفوذ همه جانبه دول روس و انگلیس، تهی بودن خزانه مملکت و آغاز شدن جنگ جهانی اول، جملگی اوضاع سیاسی متلاطم و شرایط اقتصادی نامناسبی در کشور ایجاد کرده بود. مطلب دوم، به لحاظ وجود آرامش نسبی سیاسی و نظامی، اقدامات عمرانی و ساختمانی متعددی در مملکت و بالاخص در تهران صورت گرفت. دلیل سوم اهمیت این دوران این است که اسناد نوشتاری و تصویری در مورد ساختمان‌های این دوره نسبت به دوره قبل بسیار بیشتر است. روزنامه‌نگاری، وقایع‌نویسی و عکس‌برداری در این دوره به صورت روزافزونی مورد استفاده قرار گرفت. لذا امر تحقیق و تحلیل در مورد معماری این دوره با دقت بیشتری میسر است. (قبادیان ۱۴۰۰، ۴۱) با توجه به آرامش نسبی و حکومت طولانی ناصرالدین شاه، ساختمان‌های بسیاری در مملکت احداث شد. عکس‌برداری از ساختمان‌ها و گسترش نشریات و وقایع‌نگاری در این دوره به تحلیل دقیق‌تر معماری دوره اخیر کمک کرده است. صاحب‌نظران عقاید نسبتاً متفاوتی در مورد معماری این دوره عنوان نموده‌اند. از نظر پیرنیا " هنر این سرزمین و بخصوص معماری تا زمان فتحعلی شاه و محمدشاه به صورت یک زنجیر متصل به هم بود که متأسفانه بر اثر خودباختگی و سیاست‌های استعماری از این زمان و به خصوص زمان ناصرالدین شاه این رشته هنری پاره شد و به کالاهای بی‌منطق مثل آنچه که دیدیم... پرداختند و معماری ما تقریباً رو به انحطاط رفت." (پیرنیا ۱۳۶۹، ۳۷۵). اهمیت این دوره از معماری ایران به لحاظ تلفیق معماری سنتی ایران با معماری نئوکلاسیک غرب برای نخستین بار می‌باشد. (قبادیان ۱۳۸۲، ۲۴۰ و ۲۴۱) به نظر خیلی از صاحب‌نظران شیوه معماری اختلاط از اواسط حکومت ناصرالدین شاه آغاز و تا اواسط سلطنت رضاشاه ادامه یافت و از این تاریخ به بعد، یعنی خالی شدن اجزاء و عناصر بومی و معماری را می‌توان دوره انحطاط معماری سنتی ایران نامید. (رسولی ۱۳۸۷، ۱۳۲). حسین زمرشیدی آغاز معماری نوین را از دوره ناصرالدین شاه می‌داند که آمیخته‌ای از سنت معماری اروپا و ایران است. (زمرشیدی ۱۳۸۷، ۳۰).

امیر بانی مسعود در مورد معماری شهر تهران در زمان ناصرالدین شاه می‌نویسد " معماری با گرایش سبک غربی از بناهای دربار شروع شد و سپس طراحی شهری تهران را دربرگرفت." وی در مورد خانه‌های تبریز در نیمه اول حکومت قاجاریه بیان می‌دارد " اکثریت خانه‌ها مطابق با الگوی معماری سنتی ایرانی است." و در مورد خانه‌های این شهر در نیمه دوم حکومت می‌نویسد " عناصر و تزئینات اروپایی وارد معماری خانه‌ها شد" (بانی مسعود ۱۳۸۸). در ظرف پنجاه سال سلطنت ناصرالدین شاه، شهرها، روستاها، آثار و بناها، راه‌ها و شوارع بسیاری ایجاد شد. برخی از این موارد طبق طرح و هندسه ایرانی و بسیاری دیگر به شیوه معماری و شهرسازی ممالک متمدن فرنگ ساخته شد. درکل، میتوان شیوه‌های معماری در دوره ناصری را به سه دسته تقسیم کرد: ۱) شیوه ایرانی. ۲) شیوه فرنگی. ۳) شیوه ترکیبی (نظری ۱۳۸۶، ۲۶) در این دوره معماری ایران تحت تاثیر معماری اروپایی قرارگرفت. با توجه به نظر صاحب‌نظران، از این دوره معماری ایران تحت تاثیر معماری غرب قرار می‌گیرد، و همگونی واحد در شیوه معماری در دوره اسبق تبدیل به گوناگونی شیوه‌ها و سبک‌ها می‌شود. از نیمه قرن هجدهم تا اوایل قرن بیستم میلادی (۱۳۱۸-۱۱۶۳ ه.ق.)، سه سبک عمده معماری در غرب شامل معماری نئوکلاسیک، رمانتیک و التقاطی مطرح بود. معماری نئوکلاسیک، سبک معماری است که عمدتاً از نیمه قرن هجده تا نیمه قرن نوزده میلادی در اروپای غربی رایج بود. این سبک تحت تاثیر جنبش منورالفکری ابتدا در فرانسه، انگلستان و آلمان آغاز شد و سپس به سایر نواحی اروپا و روسیه منتقل گردید. منبع الهام این سبک، معماری دوره کلاسیک یونان و روم باستان بوده است. این سبک از اواخر سلطنت ناصرالدین شاه برای کاخ‌های سلطنتی و ساختمان‌های حکومتی مورد تقلید قرارگرفت. (قبادیان ۱۴۰۰، ۵۴)

در دوره دوم و سوم قاجار علاوه بر سبک اصفهانی (معماری سنتی ایرانی)، تلفیق سبک اصفهانی با معماری غربی و سبک نئوکلاسیک نیز دیده می‌شود که شیوه تهرانی نامگذاری شده است. از جمله بناهای دوره دوم که به سبک اصفهانی ساخته شده است میتوان به این موارد اشاره کرد: مدرسه درب کوشک در اصفهان، مجموعه امیر، سرای کفاش‌ها در تهران، مسجد جامع شهرکرد، حمام وکیل کرمان، تیمچه امین الدوله و مسجد مدرسه سپهسالار در تهران.

۵-۲-۲-۱- مسجد مدرسه سپهسالار

در روزنامه شرف نمره سی‌ودویم مورخ شوال ۱۳۰۲ هجری قمری (۱۲۶۴ ه.ش.) آمده است: "مسجد جدید البنای ناصری از ابنیه و آثار عظیمه عهد همایون است که در دارالخلافه باهره تهران بنا شده است و در متانت اساس و رفعت بنا و وسعت فضا و خوشی وضع بر اغلب ابنیه ایران مزیت دارد و میتوان گفت پس از اتمام اول مسجد ممالک محروسه خواهد بود. تقریباً شش سال قبل که سال دویست و نود و هفت هجری بود مرحوم میرزا حسین خان مشیرالدوله

سپهسالار اعظم دولت علیه اقدام و شروع به احداث و ایجاد این بنای خیر نموده، از بذل سعی و اهتمام و صرف مال هی دریغ نداشت تا بنیاد و اساس این بنای عالی و جاوید برآورده شد و موقوفات بسیار از مستغلات و صنایع و عقار از مال خاصه خود که در این دولت روزافزون اندوخته بود بر این مسجد وقف نمود و کتابخانه معتبری که حاوی چندین هزارجلد کتاب از کلام الله مجید و کتب معتبره علمیه از خطی نفیس و چاپی ممتاز است برای طلاب علوم مرتب و مهیا داشت و صیغه وقف در محضر علمای اعلام دارالخلافه جاری و واقع و وقف‌نامه معتبر به امضاء و مهر ایشان تحریر شد، اما عمر آن مرحوم وفا به اتمام این بنا نکرده، چهارسال قبل در ارض اقدس در حالی که به ولایت خراسان منصوب بود وفات نمود. چون تولیت مطلقه این جامع مبارک برحسب قراردایی و تعیین در وقف‌نامه با شخص همایون سلطنت است لهذا بندگان اعلیحضرت اقدس همایونی صاحبقران خلدالله سلطانه اقدام و اهتمامی خاص در اتمام این بنا و اساس خیر میذول فرموده به مباشرت جناب اشرف یحیی خان مشیرالدوله برادر مرحوم سپهسالار اعظم او به اتمام بنا مسجد فرمودند. صحن مسجد طولاً شصت و یک ذرع عرضاً شصت ذرع و چهار سمت آن دو مرتبه و مشتمل بر حجرات فوقانی و تحتانی برای جای طلاب علوم است. مقصوده و ایوان آن که در طرف قبله واقع است بسیار رفیع و وسیع و دارای مناره‌های عالی اما هنوز ناتمام می‌باشد و طاق گنبد آن نیمه‌کاره است...".

همانند کاخ سپهسالار، معمار این بنا میرزا مهدی‌خان شقاقی و مجری آن استاد حسن معمار بود. ولی یحیی‌خان، برادر سپهسالار، پس از در دست گرفتن اختیار ساخت مسجد، این دو را معزول نمود. استاد جعفرخان معمار باشی و استاد حسین لرزاده بخش‌هایی از بنا و کاشی‌کاری‌های این ساختمان را انجام داده‌اند. کار اجرایی این ساختمان سرانجام در سال ۱۳۳۰ هجری شمسی به پایان رسید. منبع الهام این مسجد-مدرسه، سنت معماری ایران زمین است. این مسجد به صورت حیاط مرکزی چهارایوانی طراحی شده است. کاشی‌کاری‌های الوان که اکثر سطوح مسجد را پوشانیده است نماد دیگری از مشخصه‌های مساجد ایرانی است. خلاصه وقف‌نامه این مسجد با خط نستعلیق بر روی چهار دیوار اطراف حیاط مرکزی نوشته شده است. شایان ذکر است که شباهت‌هایی بین این مسجد و مساجد عثمانی در ترکیه مشاهده می‌شود. خصوصاً پلان مسجد در زیر گنبدخانه که به صورت چلیپا است و در دیگر مساجد ایران کمتر این نوع پلان وجود دارد. همچنین خیز کم گنبد و تعداد زیاد گلدسته (هشت عدد) بی‌شابهت به مساجد عثمانی نیست. احتمالاً این مسئله بی‌ارتباط با این موضوع نباشد که سپهسالار بین سال‌های ۱۲۷۹-۱۲۷۵ ه.ق. (۱۲۴۱-۱۲۳۷ ه.ش.) وزیرمختار ایران در استانبول بوده است و همچنین خان شقاقی با معماری عثمانی و شهر استامبول از نزدیک آشنایی داشته است. طرح سفارت ایران در استامبول در زمانی که سپهسالار سفیر ایران در آنجا بود، توسط میرزا مهدی‌خان کشیده شده است. (قبادیان ۱۴۰۰، ۷۴) نوع مصالح و سازه این ساختمان تماماً ایرانی است. اسکلت ساختمان از نوع دیوار باربر، ستون، قوس و گنبد می‌باشد که با مصالح بنایی اجرا گردیده است.

به طور کلی می‌توان بیان نمود که نحوه اجرای کالبد این ساختمان در ادامه روش‌های معماری سنتی ایران است و هیچ‌گونه نوآوری یا نفوذ معماری غرب در زمینه سفت‌کاری و نوع مصالح مورد استفاده در این ساختمان مشاهده نمی‌شود. از خشت و آجر برای دیوارها و طاق‌ها و از سنگ برای ستون‌ها و پوشش ازاره استفاده گردیده است. برای پوشش کف آجر و یا سنگ به کاررفته است. عناصر تشکیل‌دهنده این ساختمان نیز عمدتاً ایرانی هستند. طاق‌ها، گنبدها، گلدسته‌ها، شبستان‌ها و ایوان‌های جملگی آن چیزی است که در شیوه اصفهانی ملاحظه می‌شود. نوع قوس‌های مورد استفاده در این ساختمان جناغی است. فقط در سمت ایوان غربی و شرقی حیاط مسجد، تعدادی قوس نیم‌دایره به کار رفته که موضوعی جدید است، زیرا از قرن دوم و سوم هجری تا دوره ناصرالدین‌شاه در ایران برای اکثر قریب به اتفاق مساجد از قوس جناغی استفاده شده است. استفاده از قوس نیم‌دایره می‌تواند نشانه‌ای از نفوذ معماری مغرب زمین باشد.

جدول ۲: بناهای شاخص به سبک اصفهانی در دوره دوم قاجاریه

ردیف	نام بنا	تاریخ	شهر	بانی
۱	مجموعه امیر، سرای کفاش‌ها	۱۲۶۶-۶۸	تهران	میرزا تقی خان امیرکبیر
۲	مسجد جامع	۱۲۷۰	شهرکرد	حاج محمدرضاخان ستوده
۳	مدرسه درب کوشک	۱۲۷۶	اصفهان	-
۴	حمام وکیل	۱۲۸۰	کرمان	موتمن السلطان وکیل‌الملک
۵	تیمچه امین‌الدوله	۱۲۸۰-۸۵	کاشان	فرخ خان امین‌الدوله غفاری
۶	مسجد مدرسه سپه سالار	۱۲۹۶	تهران	میرزا حسین خان مشیرالدوله

باید اضافه شود که قوس نیم‌دایره در اکثر ساختمان‌های شاخص عصر ناصری مورد استفاده قرار گرفته است. نکته قابل توجه اینکه تزئینات اسلیمی بر روی گلدسته‌ها و بعضی دیگر از قسمت‌های مساجد مانند دیوار ایوان و شبستان جنوبی به سمت واقع‌گرایی گرایش پیدا نموده است. گیاهان از حالت انتزاعی خارج شده و به صورت تصاویری واقعی گل، بوته، برگ و پرند در آمده است. از دیگر موارد نفوذ تزئینات فرنگی در حجاری‌های انجام شده بر روی سنگ‌های ازاره است. سنگ‌های تزئین شده در پای مناره‌ها که نقوش واقعی گل و گیاه و گلدان بر روی آن‌ها کنده شده، نشان بارز از نفوذ تزئینات فرنگی در این مسجد دارد.

شکل کالبدی بنا شامل پلان، نما و مقطع و نهایتاً حجم کلی ساختمان، به شیوه اصفهانی است. اگرچه پلان مسجد در زیر گنبدخانه به نوعی نوآوری محسوب می‌شود و با اتصال چهار فضای مکعب شکل به فضای زیرگنبد، وسعت و حجم این قسمت گسترش یافته‌است. نظام گردشی ساختمان به صورت ورود از مجاور یک ایوان (ایوان غربی) به حیاط مرکزی مسجد و ارتباط به قسمت‌های مختلف مسجد از طریق حیاط مرکزی است که کاملاً یک نظام گردشی مشابه سایر مساجد ایرانی است. با توجه به اینکه نفوذ معماری فرنگی و عثمانی در این ساختمان نسبتاً جزئی است و منبع الهام، شکل کالبدی، عناصر معماری و نوع مصالح و سازه عمدتاً به شیوه سنتی است، لذا این ساختمان در چارچوب شیوه اصفهانی می‌گنجد. (قبادیان ۱۴۰۰)

۵-۲-۳- دوره سوم

دوره سوم، آخرین دوره حکومت قاجار است که از اواخر سلطنت ناصرالدین شاه آغاز می‌شود. در این دوره معماری اصفهانی و حتی تهرانی کم‌رنگ‌تر و بناها بیشتر به سبک نئوکلاسیک (فرنگی) ساخته شدند، یعنی آثار و ویژگی‌های معماری سنتی ایرانی در این دوره تقریباً از بین رفته است و یا بسیار کم‌رنگ شده‌است.

این دوره از سال ۱۲۹۸ هجری قمری (۱۲۶۰ ه.ش.، سال احداث سردر کاخ سپهسالار) آغاز و تا سال ۱۳۴۴ ه.ق. (۱۳۰۴ ه.ش.، زمان انقراض سلسله قاجاریه) ادامه یافت. دوره سوم شامل پانزده آخر سلطنت ناصرالدین شاه و پس از او زمان سلطنت مظفرالدین شاه و سپس محمدعلی شاه و سرانجام احمدشاه قاجار است. اقتدار حکومت مرکزی که در دوره اول قدرت رویارویی با دول خارجی را داشت، در دوره دوم رو به کاهش گذارد. در دوره دوم دیگر امکان رویارویی نظامی و یا سیاسی با اجانب میسر نبود. حکومت مرکزی در مقابل دول اروپایی مجبور به کرنش و قبول شرایط تحمیل شده و اعطای امتیازات مختلف سیاسی و اقتصادی بود. با این حال در دوره دوم حکومت کماکان دارای نظم و انضباط بود و قدرت مواجهه با مخالفان داخلی را داشت. پس از ترور ناصرالدین شاه، اقتدار حکومت مرکزی بیش از پیش از بین رفت. در دوره سوم، حکومت قاجاریه نه تنها در مقابل دول خارجی ناتوان بود، بلکه امکان مبارزه با نیروهای داخلی و استیلا سیطره قدرت خود بر شرایط داخل را نیز دیگر نداشت. در دوره سوم که یک دوره چهل و شش ساله است، اگرچه اوضاع سیاسی کشور ملتهب و خزانه مملکت تهی و نفوذ بیگانگان گسترده بود، اما با این وجود ساخت و ساز در کشور متوقف نشد. تعدادی از خواص همچنان کاخ‌های باشکوه برای خود ساختند. اقدامات در جهت مدرنیزاسیون نیز در مملکت نیاز به نهادها و بناهای جدید داشت. در بناهای این دوره سی و نه ساختمان شاخص ملاحظه می‌شود که با بررسی آن‌ها، روند جدیدی در طرح تعدادی از ساختمان‌های این دوره قابل مشاهده است. در این روند جدید، نمادها و نشانه‌های شیوه اصفهانی اندک و یا کاملاً حذف شده و برای طرح آنها، از سبک معماری نئوکلاسیک اروپا-شیوه فرنگی- استفاده شده است. دوره سوم با احداث سردرباغ سپهسالار در سال ۱۲۹۸ ه.ق. شروع شد. این بنا نقطه عطف دیگری در تاریخ معماری ایران است. برای اولین بار در ایران ساختمانی ساخته شد که کلاً منبع الهام آن از نظر فرم بنا و تزئینات آن، معماری نئوکلاسیک غرب بود. تا پایان عصر قاجاریه، کاخ‌های اشراف و ساختمان‌های مهم حکومتی، غالباً به این سبک طراحی و اجرا شد. نکته قابل ذکر این است که عمدتاً از زمان ناصرالدین شاه جامعه ایران دوقطبی شد. خواص روزه‌روز بیشتر فرهنگی مآب شدند. سفر به فرنگ، پوشیدن کت و شلوار، استفاده از میلان و لوستر در منزل، غذاخوردن با قاشق و چنگال، خواندن روزنامه و تحصیل در دارالفنون و یا خارج از کشور و زندگی در قصرهایی که تحت تاثیر معماری غرب طراحی شده بود، به تدریج جزو روال زندگی طبقه اشراف گردید. ولی در مقابل، عوام کماکان لباس‌های سنتی و آداب سنتی داشتند و در بناهای سنتی زندگی می‌کردند. دوقطبی بودن جامعه تا پایان حکومت قاجاریه به همین شکل باقی‌ماند. با پیدایش شیوه فرنگی، در این دوره سه شیوه معماری هم‌زمان مطرح و مورد توجه بود. شیوه اصفهانی، شیوه تهرانی و شیوه فرنگی. (قبادیان ۱۴۰۰)

جدول ۳: بناهای شاخص به سبک اصفهانی در دوره سوم قاجاریه

ردیف	نام بنا	تاریخ	شهر	بانی
۱	تیم بزرگ	۱۳۰۱	بازار قم	حاج سید محمود طباطبائی
۲	مدرسه نظام ناصری	۱۳۰۱-۰۲	تهران	ناصرالدین شاه
۳	تیمچه امیر-بازار	۱۳۰۴	تبریز	میرزا محمدخان امیرنظام زنگنه
۴	تیمچه مظفریه	۱۳۰۵	تبریز	حاج شیخ جعفر قزوینی

۶- نتیجه‌گیری

با بررسی نمونه‌های کالبدی ساختمان‌ها و بناهای شاخص در زمان قاجار، مشاهده شد که سبک و شیوه بناها در دوره اول در چارچوب معماری سنتی ایران، و به سبک اصفهانی بود به بیان دیگر بناهای دوره اول ویژگی‌هایی همانند بناهای دوره‌ی صفویه داشتند مثل قوس جناغی، حیاط مرکزی و ... هرچند در این دوره شاهد برخی ویژگی‌های معماری غرب هستیم اما بسیار کم‌رنگ

که میتوان از آن چشم‌پوشی کرد مثل سنتوری که فاقد تزئینات بوده و یا قوس نیم‌دایره که نماد بارزی در نمای ساختمان نبوده است، بنابراین سبک بناهای دوره اول شیوه اصفهانی تلقی می‌شود.

در زمان فتحعلی شاه کشور دچار درگیری‌های بسیار از جمله جدال و منازله با دول انگلیس و روس شد، که در ادامه مسبب مشکلات بی‌شماری برای کشور و مردم شد. در این زمان عباس میرزا، فرزند و ولیعهد فتحعلی شاه، برای مقابله با این مشکلات و ترقی کشور زمینه‌ساز اقداماتی در مسیر نوگرایی کشور در زمینه‌هایی مشخص بر اساس شیوه‌های اروپایی شد. این اقدامات ابتدا در جهت تجهیز نیروهای نظامی بود منتها به مرور زمان کتب غربی ترجمه شدند، دانشجویان برای تحصیل به خارج از کشور می‌رفتند و ... تا جایی که از توجه مردم به سنت و فرهنگ ایران کاسته شد و به سمت جهان غرب و پیشرفت‌های آنها جلب شد. اولین نمودهای این تغییر تفکرات و شیوه نگرش در تهران دیده شد، مدرسه دارالفنون شروع دوره دوم معماری در دوره قاجار است. در معماری بناها ویژگی‌های معماری غربی از جمله قوس نیم‌دایره، ستون‌های کلاسیک، سنتوری، کلاه فرنگی و ... نمود پیدا کرد و سبب به وجود آمدن شیوه تهرانی شد که تلفیقی از معماری سنتی ایران (شیوه اصفهانی) و معماری غربی (نئوکلاسیک) است. شهر تهران به سرعت گسترش پیدا کرد و حصار ناصری به عنوان جایگزین حصار قدیمی طهماسبی به دور شهر کشیده شد که باعث شد مساحت شهر حدوداً چهاربرابر بزرگ‌تر شود. مسجد سه‌سپهسالار و تکیه دولت از دیگر بناهای مهم این دوره هستند.

از اواخر دوره سلطنت ناصرالدین شاه تا پایان دوره قاجاریه ساختمان‌هایی ساخته شدند که دیگر اثری از معماری سنتی ایرانی در آنها دیده نمی‌شد و معماری آنها کاملاً به سبک نئوکلاسیک بود. تا قبل از این دوره معماری بناها یا به شیوه اصفهانی و یا به شیوه تهرانی بود اما در دوره سوم، هرچند که تعدادی بنا به سبک اصفهانی یا تهرانی ساخته شد اما بیشتر بناها به کلی رنگ و بوی اروپایی و سبک نئوکلاسیک به خود گرفتند. از علل این امر می‌توان به این موضوع اشاره کرد که با ظهور مدرنیزاسیون در جوامع غربی، کارآمدی و دستاوردهای این جوامع افزایش چشمگیری یافت و طبیعتاً مورد توجه ایرانیان قرار گرفت و تحت تاثیر این موضوع علاقه به شبیه شدن و تقلید از آنها در تمامی مظاهر امریست که بنا به وضع اجتماعی در آن دوره طبیعی و تا حدودی غیرقابل اجتناب تلقی می‌شود. در کنار تمامی انتقادات وارده به معماری این عصر چیزی که کمتر کسی به آن توجه می‌کند و کمتر بیان می‌شود توانمندی‌ها و نقاط قوت معماری این دوره است، آثاری که از این دوره در سراسر کشور علی‌الخصوص تهران باقی مانده، از لحاظ طراحی و اجرا و همینطور بافت شهری بسیار زیبا، باارزش و قابل توجه است. هنر معماری دوره قاجار در قیاس با دوره صفویه بسیار ضعیف شمرده می‌شود. در زمان حکومت ناصرالدین شاه به دلیل نفوذ هنر باختری، هنر معماری و همچنین هنرهایی از جمله هنر گچبری و آینه‌کاری و کاشی‌کاری رونق بسیار یافت. که نمونه‌های بی‌نظیر آن هنوز پابرجاست.

معماری در دوره قاجار در مقایسه با خلاقیت فضایی جایگاه برتر و تکامل یافته‌تری نسبت به معماری دوره‌های قبل خود دارد چرا که تنوع فضاها و خلق و ایجاد فضای نوین در این دوره به چشم می‌خورد. به طور خلاصه اگر تکامل معماری را گشایش و شفافیت فضا بدانیم، معماری دوره قاجار به عنوان مرحله تکامل یافته معماری قدیم ایران مطرح می‌شود. همچنین معماری دوره قاجار به نسبت تناسبات و تزئینات و اندازه‌ها وضع نازل‌تری در قیاس با دوره‌های گذشته خود دارد.

جدول ۴: سبک‌های معماری در دوره قاجار

شيوه ها	دوره ها	ویژگی ها	تصاویر
شیوه اصفهانی	دوره اول - دوره دوم - دوره سوم	قوس جناغی، رسمی‌بندی، مقرنس، نقوش انتزاعی، ارسی‌بندی، حیاط مرکزی، بام مسطح، آجرکاری و کاشی‌کاری و ...	
شیوه تهرانی	دوره دوم - دوره سوم	ترکیبی از معماری اصفهانی و نئوکلاسیک.	
شیوه فرنگی	دوره سوم	کلاه فرنگی، سه بخشی شدن نما، سنتوری، بام شیروانی، مصالح سنگی یا شبیه به سنگ، تقارن، ستون‌های دوریک، آیونیک، کورینتین، تزئینات واقع‌گرا، قوس نیم‌دایره، کمانی، قوس پالادیو و ...	

۱. اېهام پوپ، آرتور، فیلیکس اکرمین. (۱۳۹۱). سیری در هنر ایران. مترجم: نجف دریابندی. انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. بانی مسعود، امیر. (۱۳۸۳). "گفت و گو با هوشنگ سیحون" فصلنامه معماری و فرهنگ، سال ششم، شماره ۱۹+۱۸.
۳. بانی مسعود، امیر. (۱۳۸۸). معماری معاصر ایران. نشر هنر معماری قرن. تهران.
۴. بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۰). معماری معاصر ایران، چاپ چهارم، ویرایش دوم. نشر هنر و معماری قرن. تهران.
۵. پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۶۹). شیوه‌های معماری ایران. تدوین غلامحسین معماریان، موسسه نشر هنر اسلامی. تهران.
۶. پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۲). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تدوین غلامحسین معماریان. انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
۷. پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۴). معماری ایرانی-در سخن چهار نسل از معماران صاحب‌نظر. فصلنامه آبادی، سال پنجم، شماره نوزدهم.
۸. جهانپنگلو، رامین. (۱۳۸۴). ایران در جستجوی مدرنیته. نشر مرکز. تهران.
۹. ذکاء، یحیی. (۱۳۴۹). تاریخچه ساختمان‌های ارگ سلطنتی تهران و راهنمای کاخ گلستان. سلسله انتشارات انجمن آثار ملی ۷۸، تهران.
۱۰. ذکاء، یحیی، محمدحسین سمسار. (۱۳۶۹). تهران در تصویر. جلد اول. انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، تهران.
۱۱. رسولی، هوشنگ. (۱۳۸۶). تاریخچه و شیوه‌های معماری در ایران. نشر پشوتن. تهران.
۱۲. روزنامه شرف، (۱۳۰۲ ه.ق.). نمره ۳۲، تهران.
۱۳. زمرشیدی، حسین. (۱۳۸۷). معماری ایران - اجرای ساختمان با مصالح سنتی. نشر زمر. صفحه ۳۰.
۱۴. زمرشیدی، حسین. (۱۳۸۷). طاق و قوس در معماری ایران. شرکت عمران و بهسازی شهری ایران. تهران.
۱۵. زنده دل، محمد. (۱۳۸۶). "مرمت بازار شیشه‌گرخانه، تبریز" فصلنامه معماری و فرهنگ، سال نهم، شماره ۲۹.
۱۶. غلامیان، مهشید. سید عباس آقازادانفر، سعید نوروزیان ملکی (۱۳۹۸). رهیافتی بر زیر ساخت‌های مشترک نهفته در معماری اسلامی-ایرانی (مبتنی بر شواهدی از نماهای معماری دوره قاجار). پژوهش‌های معماری اسلامی ۲۵- فصلنامه علمی قطب علمی معماری اسلامی - سال هفتم - شماره چهارم.
۱۷. قبادیان، وحید. (۱۳۸۲). معماری در دارالخلافه ناصری - سنت و تجدد در معماری معاصر تهران. نشر پشوتن. تهران.
۱۸. قبادیان، وحید. (۱۴۰۰). معماری معاصر ایران. نشر فکر نو. تهران.
۱۹. گذار، آندره. (۱۳۵۸). هنر ایران. ترجمه: بهروز حبیبی، انتشارات دانشگاه ملی ایران، تهران.
۲۰. معماریان، غلامحسین. (۱۴۰۲). سبک‌شناسی معماری ایرانی. نشر انتشارات گلجام.
۲۱. معیرالممالک، دوستعلیخان. (۱۳۶۱). یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه. نشر تاریخ ایران. تهران.
۲۲. معین، محمد. (۱۳۷۱). "آغا محمد خان" فرهنگ معین، جلد پنجم، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.
۲۳. معین، محمد. (۱۳۷۱). "عباس میرزا" فرهنگ معین، جلد پنجم، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.
۲۴. ناسکوف، سروان. (۱۳۷۸). نقشه شهر تهران - پایتخت ایران. اسناد تصویری شهرهای ایران - دوره قاجار، محمد مهیار، شامیل فتح الله‌یف، فرهاد فخارتهرانی، بهرام قدیری ۱۵۲-۱۴۷. دانشگاه شهید بهشتی - سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۵. نظری، فرهاد، ذات‌الله نیکزاد. (۱۳۸۶). معماری در دربار سلطان صاحب قران. نشر گلستان هنر.
۲۶. یآوری، حسین، آنتیا منصوری، شریفه سلطانی. (۱۳۹۱). آشنایی با هنرهای سنتی ایران ۳. انتشارات آذر.

Analytical Approach Of Esfahani Style In Qajar Period (Case Study: Body Of Landmark Buildings)

Niusha Sarmadi^{1*}, Aysan Khavankar², Fatemehe Nikoubakht³,

Abstract

The latest style of Iranian architecture, it is Isfahan architectural style that reached its peak during the safavid period and remarkable glory can be seen in the architecture of this period but by reaching the qajar period and by being influenced by western culture, Iranian architecture is combined with western architecture and in review, Isfahani style has gone into decline. In this article, an attempt has been made to investigate the cause of this decline by examining the remains of Isfahani style in the qajar period. During this research with a qualitative method and with an interpretative approach-historical and it is based on library studies, field observations and historical documents, the key works of this course will be introduced and reviewed. The importance of investigating this issue is to remember and preserve the rich culture and art of the past with a better understanding of authentic Iranian architecture and the use of its principles in today's architecture. The results of the research show that the traditional architecture of Iran has taken on a different color due to the decline of the Isfahani style in the qajar period and the architectural trends and achievements of that period and the physical change of architecture can be interpreted according to the intellectual structure of the architecture of its time.

Key words: Architecture, Isfahani architectural, Qajar dynasty, Culture

